

અગાઉના પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે રાજકીય અને આર્થિક દૃષ્ટિએ અંગ્રેજી શાસન સામ્રાજ્યવાદી શોષણખોર અને આપખુદ તથા પીડાકારક હતું. પરંતુ આપણને આશ્ચર્ય થાય તેવી બાબત એ છે કે એ જ વખતે આ અંગ્રેજી શાસન સામાજિક અને શૈક્ષણિક બાબતોમાં ઘણું પ્રગતિશીલ હતું. તેઓ તત્કાલીન યુરોપમાં પ્રવર્તતા સામાજિક માનવતાવાદ, બુદ્ધિવાદ અને શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલાં નવાં જ મૂલ્યો લઈને ભારત આવ્યા હતા. એટલું જ નહિ પરંતુ આ મૂલ્યોની સાથે -સાથે આધુનિક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, રેલવે, તાર, ટપાલ, માર્ગ અને વાહનવ્યવહાર, શિક્ષણ અને સંચાર સાથે સંકળાયેલા માધ્યમોનો પણ અહીં તેમણે વિકાસ કર્યો હતો.

આ દૃષ્ટિએ તેઓ બુદ્ધિગમ્ય (Rational), ધર્મ નિરપેક્ષ (Secular) અને પ્રગતિશીલ (Progressive) બાબતોના સ્થાપક હતા એમ કબૂલવું રહ્યું. 19મી સદીના પ્રારંભે રાજા રામમોહન રોય જેવા મહાન સામાજિક નેતાઓએ તેમના આ વિચારો-મૂલ્યોને ઝીલ્યા. ફલતઃ ભારતમાં પ્રવર્તતા અને સામાજિક-ધાર્મિક અનિષ્ટોને દૂર કરવાના હેતુ સાથે તેઓ અત્યંત પ્રયત્નશીલ બન્યા હોવાનું જણાય છે.

ભારતમાં અંગ્રેજી શાસનથી જાગૃતિના નવા યુગનો પ્રારંભ થયો. ભારતને અંગ્રેજોની સાથે પ્રથમ લગભગ દોઢસો વર્ષનો વેપારી તરીકેનો તથા ત્યારપછીનાં બીજાં દોઢ સો વર્ષ ઉપરનો શાસનકર્તા તરીકેનો સંબંધ રહ્યો. તેને કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિ પાશ્ચાત્ય વિચારધારા અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવી અને તેમાંથી આધુનિક ભારતની નવરચના માટેની ભૂમિકા બંધાઈ. અંગ્રેજોના સંપર્કથી રાજકીય અને આર્થિક ક્ષેત્રોની જેમ સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ નવાં પ્રસ્થાનો થયાં. ધીમે ધીમે ભારતીય સમાજનાં પ્રવર્તમાન દૂષણો અને ક્ષતિઓ પણ બહાર આવવાની શરૂઆત થઈ. પરિણામે 19મી સદીમાં આધુનિક વિચારસરણી ધરાવતા સમાજ-સુધારકો ભારતીય સમાજની ક્ષતિઓ અને અનિષ્ટોને દૂર કરવા કટિબદ્ધ બન્યા. જોકે શરૂઆતમાં કેટલાક નેતાઓએ અતિ ઉત્સાહથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રવાહો ઝીલીને સમાજ-સુધારણા અને ધર્મ-સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી જેમાં બંગાળમાં બ્રહ્મોસમાજ અને મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાર્થના- સમાજની પ્રવૃત્તિઓ આ નવપ્રસ્થાનની દ્યોતક ગણી શકાય. પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના આ આક્રમણના પ્રતિકારસ્વરૂપે કેટલાક પ્રતિભાવંત નેતાઓએ 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળભૂત ગૌરવવંતાં મૂલ્યો તરફ સમાજને અભિમુખ કરી સમાજ-સુધારણા અને ધર્મ-સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ આરંભી, જેમાં આર્ય સમાજ અને રામકૃષ્ણ મિશનની પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની દૃષ્ટિએ ખાસ મહત્વની ગણાય. અલબત્ત, આ બધા જ સુધારકો તેમના વિચારો તથા પદ્ધતિઓમાં તફાવત હોવા છતાં, દેશ અને સમાજની સાચા હૃદયથી ઉન્નતિ ચાહતા હતા. 19મી સદીને ભારતીય ઇતિહાસમાં સાંસ્કૃતિક અને બૌદ્ધિક જાગરણની સદી કહેવામાં આવે છે.

રાજા રામમોહનરાય અને બ્રહ્મોસમાજ

19મી સદીના પ્રારંભમાં આવેલ ભારતીય નવજાગૃતિના અગ્રદૂત રાજા રામમોહન-રાય (1774-1833) અને તેમણે સ્થાપેલ બ્રહ્મસમાજ સંસ્થા હતી. રાજા રામમોહનરાયનો જન્મ (22 મે, 1774) બંગાળના હુગલી જિલ્લાના રાધાનગર ગામમાં રમાકાંતને ત્યાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમણે પ્રારંભિક શિક્ષણ પટણા અને વારાણસીમાં લીધું હતું. તેમણે બંગાળી ઉપરાંત ઉર્દૂ, સંસ્કૃત, ગ્રીક, હિબ્રૂ, લેટિન, ફારસી, અરબી તથા પાછળથી અંગ્રેજી ભાષા ઉપર પણ પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. તેમણે જુદા જુદા ધર્મોના ધાર્મિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. રાજા રામમોહનરાયની વિચારસરણીમાં વેદાંત ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતની સંયુક્ત અસર જોવા મળે છે. સામાજિક-ધાર્મિક સુધારણાનાં આંદોલન ચલાવવા તેમણે બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી. તેઓ બ્રહ્મોસમાજના આદ્યપ્રણેતા હતા.

સમાજસુધારા

રાજા રામમોહનરાયે બંગાળના રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં ક્રાંતિકારી સુધારા લાવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેમના



રાજા રામમોહનરાય

સમાજસુધારાના ખ્યાલોમાં મુખ્યત્વે (1) હિંદની પ્રગતિમાં જ્ઞાતિપ્રથા મોટો અવરોધ છે. (2) કુટુંબમાં સ્ત્રીઓને ગૌરવવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય તો જ સમાજમાં તેમનું સન્માન વધે. (3) સતીપ્રથા એ વાસ્તવિક અર્થમાં ખૂન જ છે - વહેલામાં વહેલી તકે તેના પર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ. (4) બાળલગ્ન હાનિકારક છે. (5) વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ મળવી જોઈએ. (6) બહુપત્નીપ્રથાનો અંત આણવો જોઈએ. (7) પિતાના વારસામાં પુત્રીનો પણ ભાગ હોવો જોઈએ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. તેમણે સમાજસુધારા માટે અંગ્રેજી શિક્ષણને મહત્ત્વનું ગણાવ્યું. તેમણે કોલકાતામાં હિંદુ કોલેજની સ્થાપના કરવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. અખબારી સ્વાતંત્ર્ય, વાણીસ્વાતંત્ર્ય, સ્ત્રી-અધિકાર, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, કારોબારીથી ન્યાયતંત્રને અલગ રાખવા જેવી બાબતોની બ્રિટિશ સરકારને ભલામણ કરી. તેમની સતીપ્રથાના વિરોધની ઝુંબેશને પરિણામે વિલિયમ બેન્ટિકે સતીપ્રથા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો ઘડ્યો(ઈ.સ.1829).

તેઓ પ્રેસની સ્વતંત્રતાના મહાન હિમાયતી હતા. તેમણે બંગાળીમાં ‘સંવાદ કૌમુદી’ અને ફારસીમાં ‘મિરાત-ઉલ-અખબાર’ નામનાં સમાચારપત્રો શરૂ કર્યાં. પોતાના વિચારો ફેલાવવા માટે તેમણે ‘આત્મીય સભા’ની સ્થાપના (ઈ.સ. 1815) કરી જે પાછળથી ‘બ્રહ્મસભા’માં પરિણમી. ‘બ્રહ્મસભા’ના સભ્યો જુદાં જુદાં દેવદેવીઓમાં માનવાને બદલે માત્ર એક જ ઈશ્વરના અસ્તિત્વને સ્વીકારતા હતા. તેના સભ્યો નાતજાતના ભેદભાવ રાખ્યા વગર એક જ મકાનમાં એકઠા મળીને પ્રાર્થના કરતા, પાછળથી ‘બ્રહ્મસભા’ ‘બ્રહ્મોસમાજ’ નામે ઓળખાઈ.

દિલ્હીના મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહે તેમને ‘રાજા’ની પદવી આપી. દિલ્હીના બાદશાહે પોતાની જાગીરી હક અંગેનો કેસ લડવા બાબતે રાજા રામમોહનરાયને ઈંગ્લેન્ડ મોકલ્યા. એ સમયે જ (ઈ.સ. 1833) બ્રિસ્ટોલ મુકામે તેમનું અવસાન થયું.

દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર (ટાગોર) :

રાજા રામમોહન રાયનું ઈંગ્લેન્ડમાં અવસાન થયા બાદ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પિતા દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર ‘બ્રહ્મસભા’માં જોડાતાં તેમાં નવો પ્રાણ પુરાયો. દેવેન્દ્રનાથે સભાના સભ્યો માટે ‘પ્રતિજ્ઞાપત્ર’ દાખલ કરી તેને વ્યવસ્થિત સંસ્થાનો આકાર આપ્યો. તે ઉપરાંત સંસ્થાનું વ્યવસ્થિત બંધારણ ઘડી ‘બ્રહ્મોસમાજ’નું નેતૃત્વ લીધું અને ‘તત્ત્વબોધિની પત્રિકા’ શરૂ કરી. તે દ્વારા સંસ્થાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર પણ શરૂ કર્યો.

કેશવચંદ્ર સેન બ્રહ્મોસમાજમાં જોડાતાં તેમના ઉત્સાહ, વક્તૃત્વશક્તિ અને લોકપ્રિયતાને કારણે બંગાળમાં આ સંસ્થાનો ઘણો પ્રચાર થયો, પરંતુ પાછળથી દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર સાથે મતભેદો ઊભા થતાં તેમણે ‘ભારતીય બ્રહ્મોસમાજ’ નામે નવી સંસ્થાની સ્થાપના કરી.

બ્રહ્મોસમાજની પ્રવૃત્તિઓ

19મી સદીમાં બ્રહ્મોસમાજ અને તેની શાખાઓએ સમાજ-સુધારણા અને ધર્મ-સુધારણાના ક્ષેત્રે ક્રાંતિકારી ભૂમિકા અદા કરી. તેમણે એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો. મૂર્તિપૂજા, વિધિવિધાનો અને બાહ્યાચારને બદલે હૃદયપૂર્વકની પ્રાર્થના, કીર્તન અને પશ્ચાત્તાપને મહત્ત્વ આપ્યું. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા, બાળલગ્ન, સતીપ્રથા, બહુપત્નીપ્રથા અને પડદાપ્રથા નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓએ વિધવાવિવાહ તથા સ્ત્રીઓની કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. ઉપરાંત જ્ઞાતિવાદને દૂર કરવા આંતરજાતીય લગ્નો અને આંતરજાતીય ભોજનને ઉત્તેજન આપ્યું. જોકે બ્રહ્મો- સમાજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીથી વધુ પ્રભાવિત થયો હતો. તે કારણે સમાજના બહુધા શિક્ષિત લોકો તેમાં જોડાયા હતા. બ્રહ્મોસમાજે ભારતમાં ઉદારમતવાદ અને આધુનિકતાનું વાતાવરણ તૈયાર કર્યું. બ્રહ્મોસમાજની પ્રવૃત્તિઓ બુદ્ધિશાળી મધ્યમવર્ગ પૂરતી મર્યાદિત હતી. વિશેષતઃ તે શહેરી વિસ્તારોમાં ફેલાયેલી હતી. તેની પ્રવૃત્તિઓ ગ્રામીણ વિસ્તારોના નીચલા વર્ગોમાં અસર ઉપજાવી શકી ન હતી તોપણ ધર્મ અને સમાજ-સુધારણામાં બ્રહ્મોસમાજનું પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાય.

જ્યોતિબા ફુલે

જ્યોતિરાવ ગોવિંદરાવ ફુલે (1827-1890) નો જન્મ માળી પરિવારમાં થયો. એવું કહેવાય છે કે તેમના પૂર્વજો પેશ્વાઓને ફૂલ અને ફૂલમાળાઓ મોકલતા તેથી તેઓ ફુલે કહેવાયા. જ્યોતિરાવ બાળપણથી જ શીલવાન



જયોતિબા કુલે

તેમણે સ્કોટિશ મિશન શાળામાં શિક્ષણ લીધું. શિક્ષણ દરમિયાન તેમને માનવ અધિકારો અને કર્તવ્યોની જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ. તેમને શિવાજી અને જોર્જ વોશિંગ્ટનના જીવનમાંથી પ્રેરણા મળી. તેમણે ટોમસ પેનના પુસ્તક ‘રાઈટ્સ ઓફ મેન’નો અભ્યાસ કર્યો હતો અને વાસુદેવ બળવંત ફડકે પાસેથી નિર્ભયતાના પાઠ ભણ્યા. તેમને અભ્યાસથી એવું લાગ્યું કે બધા ધર્મોમાં કેટલુંક સમાન છે, સામ્ય છે. તેમણે સ્ત્રીઓ તથા દલિતોના પ્રશ્નો હલ કરવા પ્રયત્નો કર્યા. દલિતોને ન્યાય તથા આત્મસન્માન અપાવવા, સ્ત્રીશિક્ષણ માટે પ્રયત્નો કર્યા. પૂણેમાં કન્યાશાળા શરૂ (ઈ.સ. 1851) કરી. દલિતોનાં બાળકો માટે પણ શાળા શરૂ કરી. તેમણે વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવામાં મદદ કરીને ‘સત્યશોધક સમાજ’ની સ્થાપના (ઈ.સ. 1873) કરી. તેનો ઉદ્દેશ સમાજના પછાત અને ઉપેક્ષિત વર્ગને ન્યાય અપાવવાનો હતો.

તેમણે વિદ્યાલયો અને અનાથાલયો શરૂ કર્યા, તેમણે કેટલાક ગ્રંથો પ્રકાશિત કર્યા જેમ કે - ‘ધર્મ તૃતીય રત્ન’, ‘ઈશારા’ અને ‘શિવાજી કી જીવની’ અને ‘ગુલામગીરી’ નામનાં પુસ્તક લખ્યા. આ ગ્રંથો દ્વારા તેમણે બ્રાહ્મણોના આધિપત્ય સામે પડકાર ફેંક્યો. તેમણે હંટર કમિશનને આવેદનપત્ર આપીને જણાવ્યું કે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનો ઉદ્દેશ દેશભક્તિપૂર્ણ નથી અને શિક્ષણ પૂરતો સીમિત પણ નથી.

પોતાનાં સમાજ-સુધારણાનાં કાર્યોથી જયોતિરાવ દેશભરમાં જાણીતા થયા. તેમને પૂના નગરપાલિકાના સભ્ય બનાવવામાં આવ્યા. તેમની સમાજસેવાની કદરૂપે મુંબઈના નાગરિકોએ તેમનું અભિવાદન કરી તેમને મહાત્માની પદવી આપી. ત્યારથી જયોતિરાવ ભારતમાં ‘મહાત્મા જયોતિબા કુલે’ તરીકે ઓળખાય છે. ડૉ. આંબેડકર અને મહર્ષિ કર્વે તેમને ગુરુતુલ્ય માનતા. જયોતિબાએ સમજાવેલ સાર્વજનિક સત્યધર્મના પાયામાં સમાનતા, ન્યાય, બૌદ્ધિકતા, બંધુતા વગેરે બાબતો હતી. તેમનું મૃત્યુ (28 નવેમ્બર, 1890) થયું હોવા છતાં, તેમની પ્રવૃત્તિઓ આજપર્યંત ચાલુ રહી છે તે એમનાં કાર્યો અને વિચારોની સાર્થકતા દર્શાવે છે.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી (1824-1883) અને આર્યસમાજ

આર્યસમાજના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો જન્મ ગુજરાતમાં મોરબી નજીક ટંકારા ગામમાં (ઈ.સ. 1824) સનાતની બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો. તેમનું બાળપણનું નામ મૂળશંકર હતું. એક વખત શિવરાત્રિના પર્વ પર એક ઉંદરને શિવલિંગ ઉપરથી ખાદ્ય સામગ્રી લઈ જતાં જોઈને તેમને લાગ્યું કે જો ભગવાન પોતાનું રક્ષણ ન કરી શકતો હોય તો તે બીજાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરી શકે? આગળ જતા તે સત્યની શોધ કરવા કૃતનિશ્ચયી બન્યા. મૂર્તિપૂજા અને કર્મકાંડમાં તેમને અવિશ્વાસ ઊભો થયો. તેમણે સત્યની શોધમાં ગૃહત્યાગ કર્યો. 15 વર્ષ સુધી દેશભરમાં પરિભ્રમણ કરી યોગનો અભ્યાસ કર્યો, સ્વામી પૂર્ણાનંદ પાસે સંન્યાસની દીક્ષા લીધી. ત્યારબાદ તેઓ સ્વામી દયાનંદ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. તેમણે મથુરામાં સ્વામી વિરજાનંદ પાસે શિક્ષણ મેળવ્યું. તેમણે દિલ્હી અને પંજાબમાં દેશાટન કરી મુંબઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના કરી (1875). તેમાં તેમણે ફક્ત દસ નિયમો અને “વેદો તરફ પાછા ફરો” જેવાં સૂત્રો આપ્યાં. જોધપુર રાજ્યની મુલાકાત વેળાએ તેમના વિરોધીઓએ ભોજનમાં કાચનો ભૂકો કે ઝેર ભેળવીને ખવડાવતાં તેમનું દેહાવસાન (30 ઓક્ટોબર, 1883-દિવાળી) થયું.



સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી

ઉપદેશ

તેમની પ્રખર વિદ્વત્તા અને ચિંતને તેમને ભારતની બધી જ સમસ્યાઓનો ઉકેલ વેદધર્મમાં શોધવા પ્રેર્યા અને તેમણે ‘વેદ તરફ પાછા વળો’ નું સૂત્ર આપ્યું. તેમને વેદોમાં ભારતીય ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં દર્શન થયાં.

તેમના ઉપદેશનો સાર આ પ્રમાણે હતો. પરમેશ્વરના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન વેદમાં સમાયેલું છે. તેથી વેદનું અધ્યયન તે જ સાચું અધ્યયન છે. વેદ-અધ્યયન કરવાનો અધિકાર દરેક મનુષ્યનો છે. મનુષ્ય જીવનની દરેક સમસ્યાનો ઉકેલ વેદમાં પડ્યો છે. વૈદિક સમયમાં માનવસંસ્કૃતિ પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચી હતી અને વર્ણશ્રમ ધર્મમાં સમાજરચનાનાં બધાં જ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો રહેલાં છે. છતાં ચાર વર્ણનો આધાર જન્મ નહિ પણ ગુણકર્મ હોવો જોઈએ. જેનામાં જે વર્ણના ગુણ હોય તેને તે વર્ણનો અધિકાર મળવો જોઈએ. આર્યના વૈદિક ધર્મના દરવાજા બધા ધર્મના લોકો માટે ખુલ્લા હોવા જોઈએ તેમજ શુદ્ધીકરણથી કોઈપણ વ્યક્તિને આ ધર્મમાં પ્રવેશ મળવો જોઈએ. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ નામના તેમના ગ્રંથમાં આ બધા સિદ્ધાંતોની વિસ્તૃત રજૂઆત કરી છે. સ્વામી દયાનંદે તે સમયના પ્રચલિત ધર્મોમાં પેસી ગયેલા સડાઓ, વહેમો તથા અંધશ્રદ્ધાયુક્ત માન્યતાઓનું સ્પષ્ટ રીતે ખંડન કર્યું. તેમણે વેદોમાંથી આધાર આપીને મૂર્તિપૂજાનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમણે બાળવિવાહ તથા જ્ઞાતિપ્રથાનો પણ વિરોધ કર્યો. કન્યાકેળવણી, વિધવાવિવાહ જેવા અત્યંત પ્રગતિશીલ સુધારાની તેમણે તરફેણ કરી.

આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓ

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ પોતાના વિચારોનો ફેલાવો કરવા માટે આર્યસમાજની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થા દ્વારા હિંદુઓને સંગઠિત કરવા તથા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રહારો સામે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા તેમણે પ્રયત્નો કર્યા. તેમણે ધર્માત્મક કાર્યોમાં હિંદુઓને હિંદુ ધર્મમાં ફરી લાવવાની ‘શુદ્ધિ ચળવળ’ શરૂ કરી.

આ ઉપરાંત, આર્યસમાજે બાળલગ્ન વિરોધ, વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન, કન્યાકેળવણી, દલિતોદ્ધાર વગેરેની ઝુંબેશ આરંભીને સમાજ-સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. તેમણે દરિદ્રનારાયણની સેવાનો આદર્શ રજૂ કર્યો. જન્મથી કોઈ મનુષ્ય હીન કે અદ્યૂત નથી તેવો સંદેશો આપીને તેમણે માનવની સમાનતાનો આદર્શ પણ લોકો સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેઓના પ્રભાવના કારણે તેમના અનુયાયીઓમાં સંયમ, ત્યાગ, લોકસેવા અને ધર્મનિષ્ઠાના ગુણો કેળવાયા હતા.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના અવસાન પછી લાલા હંસરાજ, પંડિત ગુરુદત્ત, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ અને લાલા લજપતરાય જેવા નિષ્ઠાવાન નેતાઓએ આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખી. લાલા હંસરાજે ઈ.સ. 1889માં લાહોરમાં ‘દયાનંદ ઍંગ્લો-વૈદિક કોલેજ’ની સ્થાપના કરી. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે ઈ.સ. 1902માં હરદ્વાર પાસે ‘કાંગડી ગુરુકુળ’ સ્થાપ્યું. આર્ય-સમાજે ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુસાર કાંગડીના ગુરુકુળ મારફત ઉચ્ચ કેળવણી તથા કન્યાકેળવણીનો ફેલાવો કરવાનું અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું. આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓની તેમજ દલિત વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવામાં પણ તેઓએ ઘણું નોંધપાત્ર કાર્ય કર્યું હતું. હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું.

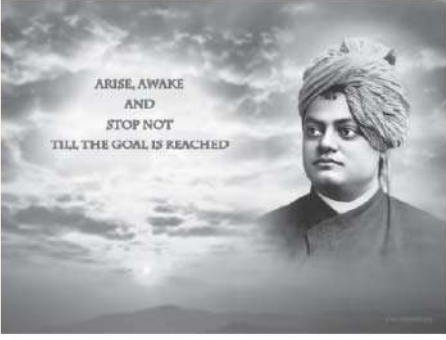
રામકૃષ્ણ મિશન અને સ્વામી વિવેકાનંદ

રામકૃષ્ણ પરમહંસ (1834-1886)

રામકૃષ્ણ પરમહંસ બંગાળના અત્યંત ગરીબ, અભણ, સીધાસાદા સંતપુરુષ હતા. બાળપણથી જ તેમને ઈશ્વર પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. ઈશ્વરભક્તિમાં તેઓ અનેક વાર ખોવાઈ જતા. સાત વર્ષની ઉંમરે તેમના પિતાનું અવસાન થયું હતું. ત્યારપછી કોલકાતામાં ગંગાના પૂર્વકિનારે દક્ષિણેશ્વરમાં કાલીમાતાનું એક મંદિર બનાવ્યું ત્યારથી તેઓ કાલીમાતાના પરમ ઉપાસક અને ભક્ત હતા. રામકૃષ્ણની મુલાકાત જાણીતા સંતો ભૈરવી તથા તોતાપુરી સાથે થઈ હતી. તેઓ ઈશ્વરને તેના વિવિધ સ્વરૂપે જોવાનો અને ઓળખવાનો સતત પ્રયાસ કરતા. તેઓ ઉચ્ચ કોટિના સંત હતા. અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા વર્ગના ઘણા લોકો પર તેમના જીવનની અસર થઈ.

ધાર્મિક ક્ષેત્રે અધ્યાત્મવાદનું પ્રસરણ તેમનું સૌથી પ્રથમ મહત્ત્વનું કાર્ય છે. બીજું મહત્ત્વનું કાર્ય બધા ધર્મોની પાછળ રહેલા પરમતત્ત્વમાં વિશ્વાસ જાગૃત કરવાનું હતું. બધા ધર્મો સમાન છે. કૃષ્ણ, રામ, ઈસુખ્રિસ્ત, અલ્લાહ વગેરે એક જ ઈશ્વરનાં વિવિધ નામો છે એમ તેઓ ભારપૂર્વક લોકોને સમજાવતા. તેમનું ત્રીજું કાર્ય માનવસેવાને લગતું હતું. માનવસેવા દ્વારા કોઈપણ વ્યક્તિ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમની માન્યતા પ્રમાણે સેવા કરનાર વ્યક્તિનું સ્થાન વધારે મહત્ત્વનું છે, કારણ કે માનવસેવામાં ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ (1863-1902)



સ્વામી વિવેકાનંદ

હતો, “શું આપે ઈશ્વરને જોયા છે ?” ઉત્તર ‘હા’માં આપ્યો.

સ્વામી વિવેકાનંદે (1891) કોઈનો પણ સાથ લીધા વિના કે કહ્યા વિના ભારતની યાત્રા કરી. યાત્રામાં તેમને ભારતની ગરીબી, ભૂખમરો, દયનીય દશાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. બે વર્ષ સુધી તેઓ ભારતમાં જુદા જુદા ભાગોમાં ફરતા રહ્યા. આથી ભારતના પ્રશ્નોથી તેઓ જાણકાર બન્યા. ત્યારબાદ (1893) શિકાગોમાં ભરાયેલ સર્વધર્મ સંમેલનમાં ભાગ લીધો. વિશ્વધર્મપરિષદના સભ્યોને ‘ભાઈઓ અને બહેનો’ (Brothers and Sisters) શબ્દો દ્વારા સંબોધન કરીને સૌને મુગ્ધ કર્યા અને ત્યારથી સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન તેમના તરફ અને જે દેશમાંથી તે આધ્યાત્મિક સંદેશો લાવ્યા હતા તે ભારત તરફ કેન્દ્રિત થયું. વિશ્વના દેશોએ હવે ભારતને કોઈ નવી જ દૃષ્ટિથી જોવાનું શરૂ કર્યું. તેનો યશ સ્વામી વિવેકાનંદને ફાળે જાય છે. તેઓ સાચે જ ‘નૂતન ભારતના સંદેશવાહક’ હતા. તેમણે વિદ્વત્તા, છટાદાર વક્તૃત્વશક્તિ, આધ્યાત્મિક તેજ અને અદ્ભુત વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવ્યો. આથી વિશ્વધર્મ-પરિષદમાં હાજર રહેલા સભ્યો તથા અમેરિકાના લોકો તેમની ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા. તે પછી સ્વામી વિવેકાનંદે વિવિધ દેશો, ગ્રીસ, તુર્કસ્તાન, મિસર, ચીન તેમજ જાપાનના પ્રવાસ દરમિયાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તેમજ પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિનાં અનેક પાસાંઓનો અનુભવ મેળવ્યો અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક ઉમદા તત્વોનો સ્વીકાર કર્યો તથા તેમનો ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ઉમદા તત્વો સાથે મેળ બેસાડીને તેમણે પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સમન્વય કરવાનો નોંધપાત્ર પ્રયત્ન કર્યો. આ દેશમાં તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો. સ્વામી વિવેકાનંદે રામકૃષ્ણ પરમહંસની ઉદાર ધર્મભાવના તથા સેવા-ભાવનાનો પ્રચાર કરવા માટે ‘રામકૃષ્ણ મિશન’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી.

ઉપદેશ

સ્વામી વિવેકાનંદે ભારતના લોકોને તેમના પ્રાચીન આધ્યાત્મિક વારસાને સમજવાનો તથા અપનાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો. તેઓ વહેમ, અંધશ્રદ્ધા અને મંત્રતંત્રને દુર્બળતાનું સ્વરૂપ માનતા. તેમણે લોકોને નિર્બળતા અને આળસથી મુક્ત થવા અનુરોધ કર્યો અને પ્રગતિના પંથે આત્મવિશ્વાસ સાથે પ્રયાણ કરવાનો બોધ આપ્યો. તેમણે તે સમયનાં પ્રચલિત સામાજિક દૂષણો તથા ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમણે સમાજસેવા અને સમાજસુધારાનો ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે શિક્ષિત યુવાનોને પોતાના દેશમાં બંધુજનોની અજ્ઞાનતા અને ગરીબાઈ દૂર કરવાનો અનુરોધ કર્યો. આમ તેમનો ધર્મ ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાને જગાડનારો ધર્મ બન્યો. તેમણે ભારતની યુવા પેઢીમાં ભારતના ભૂતકાળ પ્રત્યે ગૌરવ અને ભવિષ્ય વિશે શ્રદ્ધા જાગ્રત કરી તથા તેમનામાં સ્વાભિમાનની ભાવના નિરૂપી.

તેઓ સ્પષ્ટ માનતા હતા કે, “જે ધર્મ કે ઈશ્વર વિધવાનાં આંસુ લૂછી શકે નહિ અથવા નિરાધાર બાળકોના મુખમાં રોટીનો ટુકડો મૂકી શકે નહિ, તે ધર્મ કે ઈશ્વરમાં હું માનતો નથી” તેઓ કહેતા કે, “પહેલાં અન્ન પછી ધર્મ” તેઓ મનુષ્યમાત્રમાં ઈશ્વરનાં દર્શન કરતા હતા. તેમના મત મુજબ ‘માનવસેવા એ

જ પ્રભુસેવા છે” તેઓ યુવાનોને કહેતા કે ઉત્તિષ્ઠ, જાગ્રત, પ્રાપ્યવરાન્નિબોધત। (“ઊઠો, જાગો અને ધ્યેયપ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહો.”) તેમની વાણીમાં હડાપણનું ઊંડાણ, અનુભવનો નિયોડ અને શબ્દોની તાજગી (Roses in December) જોવા મળે છે.

આ સંદર્ભે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે તેમને “હિંદની સર્જન પ્રતિભા” ગણાવતાં લખ્યું છે કે, “જો કોઈ ભારતને સમજવા ઇચ્છે છે તો તેણે સ્વામી વિવેકાનંદને વાંચવા (સમજવા) જોઈએ.” સુભાષચંદ્ર બોઝે નોંધ્યું છે કે, “તેમનામાં બુદ્ધનું હૃદય અને શંકરાચાર્યની બુદ્ધિ હતી તથા તેઓ આધુનિક ભારતના નિર્માતા હતા” ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, “સ્વામી વિવેકાનંદ માટે કોઈ પરિચયની જરૂર નથી, તેમના નામમાં જ પ્રેરણા છે” અમેરિકા પ્રવાસ બાદ સ્વામી વિવેકાનંદ ‘તોફાની હિંદુ’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. ટૂંકમાં ભારતના નવજાગરણમાં વિવેકાનંદનો સિંહફાળો રહેલો છે.

રામકૃષ્ણ મિશનની પ્રવૃત્તિઓ :

સ્વામી વિવેકાનંદે સ્થાપેલી (ઈ.સ. 1898) સંસ્થા રામકૃષ્ણ મિશન ધર્મપ્રવર્તક સંસ્થાને બદલે સેવાસંસ્થા કહી શકાય. આ સંસ્થા ‘સેવા દ્વારા સુધારણા’ના આદર્શમાં માને છે. કોલકાતા પાસે ‘બેલૂર મઠ’ તેનું વડું મથક છે. અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતું, ‘પ્રબુદ્ધ ભારત’ અને બંગાળીમાં પ્રસિદ્ધ થતું ‘ઉદ્બોધન’ રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનસંદેશના પ્રચારનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. ભારત તેમજ વિદેશોમાં રામકૃષ્ણ મિશનની અનેક શાખાઓ આ કાર્ય કરે છે.

રામકૃષ્ણ મિશનની ધર્મસુધારણા કે સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિઓમાં અન્ય સંસ્થાઓના જેવી ઉગ્રતા જોવા મળતી નથી. રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી દેશભરમાં શાળાઓ, દવાખાનાં તથા અનાથાશ્રમો ખોલવામાં આવ્યાં છે. તે ઉપરાંત દુષ્કાળ, રેલ, ભૂકંપ, રોગચાળો વગેરે કુદરતી આપત્તિઓ વખતે મિશનના કાર્યકર્તાઓ લોકોની નિઃસ્વાર્થભાવે સેવા કરે છે, જેઓ પોતાનું જીવન ઈશ્વર ઉપાસના તથા જનસેવામાં સમર્પિત કરી દે છે. બીજા પ્રકારના કાર્યકર્તાઓ સંસારી હોય છે, જેઓ સંસારમાં રહીને મિશનના આદર્શો પ્રમાણે જીવન જીવવાનો તથા જનસેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રામકૃષ્ણ મિશને સિસ્ટર નિવેદિતા, બી. સી. પાલ જેવા જહાલવાદી રાજકીય નેતાઓ સમાજને આપ્યા છે.

મહર્ષિ અરવિંદ

મહર્ષિ અરવિંદનો જન્મ (15 ઓગસ્ટ 1872) રોજ થયો હતો. તેમના પિતા-ડૉ. કૃષ્ણધન ઘોષ તેમને સંપૂર્ણપણે ‘અંગ્રેજ’ બનાવવા માંગતા હતા. તેમણે બાળપણથી જ અરવિંદનું નામ અરવિંદ એકોઈઠ ઘોષ રાખ્યું હતું. પાંચ વર્ષની ઉંમરથી જ યુરોપિયન સંસ્કારો મેળવવા તેમને ઈંગ્લેન્ડ મોકલ્યા પરંતુ તેઓ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને બદલે દેશભક્તિના રંગે રંગાયા. માતૃભૂમિની ભક્તિનાં બીજ અરવિંદના અંતરમાં ઈંગ્લેન્ડની ધરતી પર રોપાઈ ગયાં અને હિંદની ભૂમિ પર તે અંકુરિત થયાં. તેઓ માતૃભૂમિને એક નિર્જીવ પદાર્થ તરીકે નહિ પણ જીવંત માતા તરીકે ગણતા. તેમણે માતૃભૂમિ માટેનો પ્રચલિત મંત્ર ‘વંદે માતરમ્’ અપનાવ્યો. તેમણે ભારતભૂમિનાં ચરણોમાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કરી દીધું. તેમનું જીવન યુવાનો માટે પ્રેરણાદાયી બની ગયું.

તેમનાં કાર્યો, તેમની વાણી, તેમનું વ્યક્તિત્વ આંતરતેજથી પ્રદીપ્ત બની ગયાં. તેમણે હિંદના આત્માને જાગૃત કરવા માટે ‘વંદે માતરમ્’ નામનું વર્તમાનપત્ર શરૂ કર્યું. આ વર્તમાનપત્રે હિંદના લોકોની રાષ્ટ્રીય ભાવનાને જગાડવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી. મુઝફ્ફરપુર બૉબ ઘટનામાં ભાગ લેનારા ક્રાંતિકારીઓના મુખ્ય સૂત્રધાર તરીકેનો આરોપ મૂકી, અંગ્રેજ સરકારે તેમની ધરપકડ કરી. કોલકાતા (અલીપુર) જેલમાં પૂરી દીધા. અહીં તેમને એકાંત કોટડીમાં રાખવામાં આવ્યા, જ્યાં તેમને અનેક આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ થઈ. પરિણામે તેમનાં આંતરચક્ષુ ખૂલી ગયાં અને તેમને દિવ્યતાનું દર્શન થયું. શ્રી અરવિંદ માટે જેલ જેલ ન રહેતાં યોગાશ્રમ બની ગઈ હતી.

તેઓ જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે સંપૂર્ણ બદલાઈ ગયા. તેઓ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર પામેલા ભગવાનને સંપૂર્ણ સમર્પિત થઈ ગયેલા દિવ્યપુરુષ બની ગયા. તેઓ પ્રથમ ચંદ્રનગર અને ત્યાંથી (ઈ.સ. 1910) પુડુચેરી (પોંડીચેરી) ગયા. ત્યાં તેઓ એકાંતમાં રહ્યા અને ઉગ્ર તપ-સાધના કરી. માનવજાતિને દિવ્યતા અર્પણ કરવા ફ્રાંસથી આવેલાં શ્રીમાતાજી (મૂળ નામ : મીરા આલ્ફાન્સા) તેમનાં સહાયક બનીને દેહત્યાગ કર્યો (5મી ડિસેમ્બર, 1950) ત્યાં સુધી (40 વર્ષ) પુડુચેરી આશ્રમમાં જ રહ્યા.

નારાયણ ગુરુ

પછાત જાતિઓ અને પીડિત જાતિઓના ઉત્કર્ષ માટે આજીવન સેવા કરનાર તથા માનવધર્મ અને માનવમાત્રની સમાનતાનો સંદેશ આપનાર નારાયણ ગુરુનો જન્મ કેરલના એમ્પર્ગ ગામમાં (ઈ.સ. 1856) થયો હતો. માતા-પિતાની પવિત્રતા અને આદર્શોના સંસ્કાર નારાયણ ગુરુને વારસામાં મળ્યા. નારાયણ ગુરુએ લોકોને ‘એક જ જ્ઞાતિ, એક જ ધર્મ અને એક જ ઈશ્વરમાં માનવાનો’ ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે લોકોને ઊંચ-નીચના ભેદભાવ, જ્ઞાતિભેદ વગેરે નાબૂદ કરવા અનુરોધ કર્યો.

નારાયણ ગુરુ કિશોરવયથી જ અધ્યાત્મવૃત્તિવાળા હતા. ઘર છોડી, સખત સાધના કરીને સમાજના નીચલા સ્તરના લોકોની સેવાના ક્ષેત્રે તેઓ સક્રિય બન્યા હતા. તેમણે તમામ લોકોને શિક્ષણ લેવા અનુરોધ કર્યો. તેઓ નિરક્ષરતાને વહેમો અને અનિષ્ટોનું મૂળ માનતા. તેમણે અસ્પૃશ્યોને ભણાતા કર્યા. તેમણે સમાન હક અપાવી સામાન્ય માનવજીવન જીવતા કર્યા. તેઓ કન્યાકેળવણી માટે ખાસ જાગૃત અને પ્રયત્નશીલ હતા. તેમણે ‘શ્રી નારાયણ ધર્મ પરિપાલન યોગમ્’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના (ઈ.સ. 1903) કરી. તેઓ મુક્તિ માટે શિક્ષણ, એકતા માટે સંગઠન અને ગરીબી નાબૂદી તથા આર્થિક આબાદી અર્થે ઉદ્યોગોના વિકાસને આવશ્યક ગણતા. તેઓ કોમી વિખવાદો અને સાંપ્રદાયિક તત્વોથી દૂર રહેવા લોકોને સમજાવતા. તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય ભાઈચારા માટે પ્રચાર કર્યો અને દેશ-વિદેશમાં અધ્યાત્મવાદી સુધારક તરીકે નામના મેળવી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે નારાયણ ગુરુને પોતાના યુગના મહાન સંત અને સુધારક તરીકે ગણાવ્યા છે.

કુન્દકુરિ વીરેસલિંગમ્ (ઈ.સ. 1848-1919)

વીરેસલિંગમ્નો જન્મ આંધ્રપ્રદેશના રાજમુન્દ્રી જિલ્લામાં થયો હતો. તેમના પર ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય એમ બંને સંસ્કૃતિઓની ભારે અસર હતી અને તેઓ પોતે પણ બંને સંસ્કૃતિઓ તરફ સદ્ભાવના રાખતા હતા. તેઓ એક સારા લેખક હતા અને તેમની કૃતિઓએ તેલુગુ સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું હતું.

તેઓ પ્રખર સમાજસુધારક પણ હતા. તેથી સમાજસુધારણા માટે ‘રાજમુન્દ્રી સોશિયલ રિફોર્મ એસોસિયેશન’ની સ્થાપના કરી હતી. તેમણે બાળલગ્નો અને જ્ઞાતિવાદનો વિરોધ કર્યો હતો તેમજ વિધવા પુનઃલગ્ન અને સ્ત્રીશિક્ષણ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. તેમણે વિધવાઓનાં પુનર્વસન તથા ભ્રષ્ટાચારના ઉન્મૂલન માટે જોરદાર ઝુંબેશ ચલાવી હતી. તેમણે નિરાધાર લોકો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો માટે વિદ્યાલયો, સહાયતાકેન્દ્રો વગેરે ખોલીને સમાજસુધારણાનું કાર્ય કર્યું. આ માટે રાજમુન્દ્રીમાં તેમણે ‘હિતકારિણી સભા’ની પણ સ્થાપના કરી હતી. ત્યારબાદ દક્ષિણના આવા પ્રખર સમાજસુધારક અને રાષ્ટ્રીય આંદોલન તથા આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિના પુરસ્કર્તા કુન્દકુરિ વીરેસલિંગમ્નું અવસાન થયું.

થિયોસોફિકલ સોસાયટી

આ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે. ‘થિયોસોફી’ શબ્દ મૂળ ગ્રીક ભાષામાંથી આવેલો છે. ગ્રીક ભાષામાં ‘થિયો’ એટલે ઈશ્વર અને ‘સોફિયા’ એટલે જ્ઞાન. એ બે શબ્દોમાંથી બનેલા થિયોસોફી શબ્દનો અર્થ ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન એવો થાય છે.

આ સંસ્થાની સ્થાપના (ઈ.સ. 1875) અમેરિકામાં ન્યૂયોર્કમાં મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી નામનાં રશિયન મહિલા તથા કર્નલ એચ. એસ. આલ્કોટ નામના અમેરિકન લશ્કરી અધિકારીએ કરી હતી. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ ભારતીય સંસ્કૃતિના પુનરુત્થાનના કાર્યમાં સહાયરૂપ થવા તેમને ભારત આવવા આમંત્રણ આપ્યું. જેનો સ્વીકાર કરી બંનેએ ભારત આવી મદ્રાસ (ચેન્નાઈ) પાસે અડિયાર મુકામે થિયોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરી (1882). આ સંસ્થાના મુખ્ય ત્રણ ઉદ્દેશો નીચે મુજબ હતા.

- (1) વિશ્વબંધુત્વની ભાવનામાં વિશ્વાસ
- (2) પ્રાચીન ધર્મો, દર્શનો અને વિજ્ઞાનોના તુલનાત્મક અભ્યાસને ઉત્તેજન
- (3) પ્રકૃતિના નિયમોનું સંશોધન અને મનુષ્યમાં રહેલી દૈવી શક્તિઓનો વિકાસ

કર્નલ આલ્કોટ અને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી જેવા અભ્યાસીઓ વિદેશમાંથી આવીને ભારતીય આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનાં ગુણ-ગાન કરે તે બનાવ અભૂતપૂર્વ હતો. કારણ કે તેને લીધે ભારતવાસીઓમાં સ્વાભિમાન અને અસ્મિતા જાગૃત થયાં.

શ્રીમતી એની બેસન્ટ



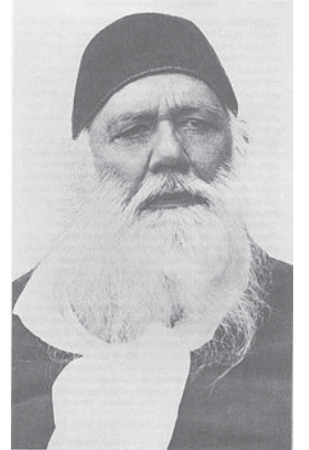
શ્રીમતી એની બેસન્ટ

શ્રીમતી એની બેસન્ટ નામનાં આયરિશ મહિલાએ ભારતમાં આવીને થિયોસોફિકલ સોસાયટીનું કાર્ય ઉપાડી લીધું (ઈ.સ. 1893). તેમની પ્રવૃત્તિઓથી ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળને સારો એવો વેગ મળ્યો. તેઓની માન્યતા હતી કે, ભારતની વર્તમાન સમસ્યાનો ઉકેલ તેના પ્રાચીન આદર્શો અને સંસ્થાઓને પુનર્જીવિત કરવાથી મળી શકશે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ધર્મનું પુનરુત્થાન ખુદ ભારતના લોકો દ્વારા જ થઈ શકશે અને આનાથી સમસ્ત વિશ્વનું કલ્યાણ થશે. તેમણે ભારતમાં રહીને ભારતના લોકોને તેમનાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની મહાનતા વિશે સભાન કર્યાં. કોઈપણ જાતના નાતજાતના કે ધર્મના ભેદભાવ વગર વિશ્વબંધુત્વનો આદર્શ સ્થાપવાના તેમના પ્રયાસો પ્રશંસનીય રહ્યા. પોતાના આવા ઉદ્દેશોનો ફેલાવો ફરવા માટે તેમણે બનારસમાં ‘સેન્ટ્રલ હિંદુ સ્કૂલ’ની સ્થાપના કરી, જે પાછળથી ‘બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી’ ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ (1916).

શિક્ષણ ઉપરાંત સામાજિક ક્ષેત્રે પણ તેમણે મહત્વનું કાર્ય કર્યું. તેમણે સમાજમાં ફેલાયેલાં અનિષ્ટોને દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા અને વિધવા-વિવાહને પ્રોત્સાહન આપ્યું. 19મી સદીમાં ભારતમાં જ્યારે હિંદુ, ખ્રિસ્તી, ઈસ્લામ વગેરે વિવિધ ધર્મો અને પંથો વચ્ચે વિવાદ અને કડવાશ વધતાં જતાં હતાં ત્યારે થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ અને એની બેસન્ટે કોમવાદને દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા. તેમણે ભારતમાં ‘સ્કાઉટ’ અને ‘ગર્લ્સ ગાઈડ’ની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી. આ ઉપરાંત (ઈ.સ. 1916) ચેન્નાઈમાં ‘હોમરૂલ લીગ’ની સ્થાપના કરી અને તેની મારફત ભારતની સ્વતંત્રતા માટે સક્રિય ચળવળ ઉપાડી. તેમણે પત્રકારિત્વના સ્વાતંત્ર્ય માટે તનતોડ મહેનત કરી. આમ, એની બેસન્ટે ભારતીય સંસ્કૃતિના ગૌરવની પુનઃ સ્થાપના કરીને તેમજ લોકોની રાષ્ટ્રીય ભાવના વિકસાવીને તેમણે ભારતીય સમાજ અને દેશની અમૂલ્ય સેવા કરી. ખાસ કરીને દક્ષિણ ભારતમાં સુધારણાના ક્ષેત્રે થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ મહત્વનું પ્રદાન કરેલ છે.

સર સૈયદ એહમદખાન અને અલીગઢ આંદોલન

19મી સદીમાં હિંદુઓની જેમ મુસ્લિમ સમાજમાં પણ સુધારા માટેનાં આંદોલનો થયાં. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં ઉત્તરપ્રદેશમાં રાયબરેલીના સૈયદ અહમદ બરેલવી અને બંગાળના શરીઅતુલ્લા જેવા આગેવાનો હેઠળ મુસલમાનોમાં સામાજિક અને ધાર્મિક જાગૃતિનો આરંભ થયો. શરૂઆતમાં મોટા ભાગના મુસ્લિમોએ પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી અલિપ્ત રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. 1857ના સંગ્રામ પછી મુસ્લિમોએ સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારણા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. સૈયદ અહમદ બરેલવીની નેતાગીરી નીચે ‘વહાબી આંદોલન’ નામે સુધારક આંદોલન શરૂ થયું હતું. આ આંદોલને મુસ્લિમોમાં આધુનિક વિચારોનો પ્રચાર કરી તેમની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા. વહાબી આંદોલન અને ફરીદી આંદોલન પછી મુસ્લિમ ધર્મ અને સમાજમાં સુધારા લાવવા માટે મૌલવી ચિરાગઅલી અને સર સૈયદ એહમદખાન જેવા સુધારકોએ પ્રયાસો કર્યા.



સર સૈયદ એહમદખાન

સર સૈયદ એહમદખાનનો જન્મ મુઘલ દરબારના ઉમરાવ કુટુંબમાં થયો હતો. તેઓ ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામ વખતે કંપનીસરકારની નોકરીમાં હતા અને તે વખતે કંપનીને વફાદાર રહ્યા હતા. નિવૃત્તિ પછી તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને પાશ્ચાત્ય ઉદારમતવાદથી પ્રભાવિત થયા. તેમણે મુસ્લિમને ઉદાસીનતા ખંખેરી પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાની હાકલ કરી. તેમણે (ઈ.સ. 1870) ‘તહઝિબ-ઉલ્-અખલાક’ નામનું સામયિક શરૂ કર્યું. તેમણે અલીગઢમાં મુસ્લિમ મદ્રેસા અને ત્યારબાદ શાળા તથા ‘એંગ્લો મોહમેડન ઓરિએન્ટ કોલેજ’ની સ્થાપના કરી, જે પાછળથી વિકાસ

પામીને અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં પરિણમી (1820). તે સમયનું અલીગઢ શહેર અને ત્યાંની કોલેજ-સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યાં. તેથી મુસ્લિમ સમાજની સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણા માટે તેમણે ઉપાડેલું આંદોલન અલીગઢ આંદોલન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું. સર સૈયદ એહમદખાને અંગ્રેજી સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનને લગતા ગ્રંથોનો ઉર્દૂમાં અનુવાદ કરવા ‘ટ્રાન્સલેશન સોસાયટી ઓફ ઈન્ડિયા’ નામની સંસ્થા સ્થાપી. મુસ્લિમ સમાજને આ રીતે ઉર્દૂના માધ્યમ દ્વારા પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનથી વાકેફ કર્યા. તેઓ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવામાં તથા પડદાપ્રથાનો ત્યાગ કરવામાં માનતા. તેમના પ્રયત્નોથી મુસ્લિમ સમાજમાં સુધારા કરવા માટે ઠેર ઠેર સુધારક સંસ્થાઓ (અંજુમન) સ્થપાઈ હતી, જેણે સમાજસેવાનું કામ આગળ ધપાવ્યું.

શીખ સમાજમાં ધાર્મિક સુધારાઓ

19મી સદીના અંત ભાગમાં શીખોમાં પણ શીખ સમાજ-સુધારણાની ચળવળ શરૂ થઈ. જે ‘અકાલી ચળવળ’ તરીકે જાણીતી થઈ. તેમનો સુધારો તેમના ગુરુદ્વારાઓમાંની સુધારણાથી શરૂ થયો હતો. ગુરુદ્વારાઓની વ્યવસ્થા કરવા માટે ‘શિરોમણિ ગુરુદ્વારા પ્રબંધક સમિતિ’ની રચના કરવામાં આવી, જેને સરકારે માન્ય કરી અને ગુરુદ્વારાનો સઘળો વહીવટ આ સમિતિને સોંપવામાં આવ્યો. તે ઉપરાંત અકાલી આંદોલને અમૃતસરમાં ખાલસા (દૈવી) કોલેજ તથા અન્ય સ્થળોએ શાળાઓ સ્થાપી, તે દ્વારા પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો પ્રચાર કર્યો.

સામાજિક ક્ષેત્રે કાયદાઓ ઘડવાની પ્રક્રિયા અને ભારતીય પ્રતિભાવ

પ્રગતિશીલ ભારતીયો બૌદ્ધિક અને ઉદાર સિદ્ધાંતો ઉપર આધારિત સમાજની પુનર્રચના કરવા પ્રયત્નો કરતા હતા ત્યારે સરકારે પણ આ સમસ્યા પ્રત્યે સાનુકૂળ વલણ અપનાવ્યું. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સરકારે કરેલાં સમાજ-સુધારણાનાં કેટલાંક નોંધપાત્ર કાર્યો નીચે મુજબ હતાં :

- (1) ગવર્નર જનરલ વિલિયમ બેન્ટિન્કે (ઈ.સ. 1829) બંગાળમાં સતીપ્રથાને ગેરકાયદેસર જાહેર કરી. ત્યારપછી મુંબઈ તથા મદ્રાસ પ્રાંતોમાં પણ સતીપ્રથા નાબૂદીના સુધારા થયા. દેશી રાજ્યોમાં પણ આ રિવાજ નાબૂદ કરવામાં આવ્યો.
- (2) દીકરીને દૂધપીતી કરી બાળહત્યા કરવાનો રિવાજ અમુક જ્ઞાતિઓમાં હતો. તે રિવાજ વખતોવખત કાયદા દ્વારા બંધ કરવામાં આવ્યો.
- (3) ચાર્લ્સવુડના ખરીતામાં જણાવ્યાનુસાર સરકારે સ્ત્રીશિક્ષણ માટે શાળાઓ શરૂ કરી.
- (4) ઈ.સ. 1856ના કાયદા અનુસાર હિંદુ વિધવા પુનર્લગ્નને માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ.
- (5) ઈ.સ. 1872માં લગ્નધારો પસાર કરી 14 વર્ષથી નીચેની કન્યાઓનાં લગ્ન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો તથા બહુપત્નીપ્રથાને ગુનો ગણવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી આંતરજાતીય લગ્નો માન્ય રાખવામાં આવ્યાં.

સમય જતાં લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના વિકસિત બની અને તેઓ સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ તરફ વળ્યા. ‘ઈન્ડિયન નેશનલ સોશિયલ કોન્ફરન્સ’ જેવી સંસ્થાઓએ સ્ત્રીઓ તથા પછાતવર્ગોના લોકોને અસર કરતાં દૂષણો દૂર કરવા ઉપર ધ્યાન આપ્યું. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા (ઈ.સ. 1919) થવાથી ભારતીયોને વધારે વહીવટી સત્તાઓ મળી તેમ છતાં એકપત્નીત્વ, સ્ત્રીઓને મિલકતમાં અધિકાર આપવા તથા અસ્પૃશ્યોને મંદિરમાં પ્રવેશ આપવા અંગેના કાયદા પસાર કરવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ રહ્યો. જો કે હિંદુ સ્ત્રીઓને મિલકતમાં અધિકાર અને અસ્પૃશ્યોને મંદિરમાં પ્રવેશ આપતા કાયદા (ઈ.સ. 1937) પસાર કરવામાં આવ્યા.

‘અસહકાર’ અને ‘સવિનય કાનૂનભંગ’ જેવી ચળવળોમાં તેમજ દારૂની દુકાનોમાં પિકેટિંગ કરવા તથા વિદેશી વસ્તુઓના બહિષ્કારમાં ખાસ ભાગ લીધો. આથી સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં સુધારો થયો. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે બંગાળમાં સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અને કન્યાકેળવણી માટે ઝુંબેશ ઉપાડી. તેમણે બાળલગ્ન, વિધવા પુનર્લગ્ન પર પ્રતિબંધ અને બહુપત્નીત્વની પ્રથા વિરુદ્ધ ઉગ્ર ચળવળ ચલાવી. તેમના પ્રયાસોને લીધે જ અંગ્રેજ સરકારે (ઈ.સ. 1856) વિધવા પુનઃલગ્નનો કાયદો કર્યો. આમ, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને દરજ્જો સુધારવાના કાર્યમાં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન બ્રિટિશ સરકારે સરકારી નોકરીઓમાં સ્ત્રીઓની ભરતી કરીને તેમને સ્વાવલંબી

બનાવવા ઉત્તેજન આપ્યું. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી સમાજમાં સ્ત્રીઓના દરજ્જામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે. બંધારણ દ્વારા સ્ત્રીઓને સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા તથા કન્યાકેળવણી ઉપર ભાર મુકાયો. સ્ત્રીઓનાં વિશિષ્ટ હિતો જાળવવા માટે ખાસ કાયદા ઘડવામાં આવ્યા છે. કન્યાઓ માટે વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમો ઘડવામાં આવ્યા છે અને વિશિષ્ટ સવલતો પણ અપાઈ છે. આને પરિણામે સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર રીતે વધ્યું છે. સ્ત્રીઓએ અનેક વ્યવસાયોમાં પ્રવેશ કર્યો છે. સામાજિક વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનું પ્રમાણ વધ્યું છે. આમ, આઝાદી બાદ સ્ત્રીશિક્ષણના વ્યાપ- વિસ્તરણને લીધે તેઓમાં જાગૃતિ, જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ, સરકાર તરફ તેઓને પ્રાપ્ત થયેલા વિશિષ્ટ હકો, સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષ માટે ઘડાયેલા કાયદા વગેરેને કારણે સમાજમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો ઊંચો આવ્યો છે. તાજેતરમાં સ્ત્રીઓને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં મળેલ 33% અનામત બેઠકોને પરિણામે, ગ્રામપંચાયત, તાલુકા અને જિલ્લા પંચાયતમાં પ્રમુખપદના હોદ્દા સુધી સ્ત્રીઓ પહોંચી છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત ઉત્તર આપો :

- (1) રાજા રામમોહનરાયે સમાજ-સુધારણા માટે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ કરી ?
- (2) બ્રહ્મોસમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ કઈ કઈ હતી ?
- (3) રામકૃષ્ણ મિશનની સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા આપો.
- (4) આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિઓની માહિતી આપો.
- (5) થિયોસોફિકલ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રીમતી એની બેસન્ટના પ્રદાનનો ખ્યાલ આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) રાજા રામમોહનરાયે કઈ પત્રિકા શરૂ કરી ?
- (2) રાજા રામમોહનરાયને ‘રાજા’ ની પદવી કોણે આપી હતી ?
- (3) જ્યોતિરાવ ફુલેનો જન્મ કયા પરિવારમાં થયો હતો ?
- (4) આર્યસમાજના સ્થાપક કોણ હતા ?
- (5) રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના ક્યાં થઈ ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) રાજા રામમોહનરાયે સમાજસુધારણા માટે કઈ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી ?
 (અ) હિતકારિણી સભા (બ) આર્યસમાજ (ક) પ્રાર્થનાસમાજ (ડ) બ્રહ્મોસમાજ
- (2) રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કોણે કરી હતી ?
 (અ) સ્વામી રામકૃષ્ણ (બ) સ્વામી વિવેકાનંદ
 (ક) સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી (ડ) રાજા રામમોહનરાય
- (3) શિરોમણિ ગુરુ પ્રબંધક સમિતિએ કયા સમાજમાં સુધારણાનું કાર્ય કર્યું ?
 (અ) શીખ (બ) હિંદુ (ક) મુસ્લિમ (ડ) ખ્રિસ્તી
- (4) થિયોસોફિકલ સોસાયટીનું કાર્ય હિંદમાં આવીને કોણે ઉપાડી લીધું ?
 (અ) મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી (બ) એની બેસન્ટ (ક) કર્નલ આલકોટ (ડ) બેન્ટિક
- (5) સતીપ્રથા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો કોણે ઘડ્યો ?
 (અ) રોબર્ટ ક્લાઈવ (બ) ડેલહાઉસી
 (ક) વિલિયમ બેન્ટિક (ડ) વાઈસરોય કેનિંગ

